

УДК 811.161.2'373.
DOI: 10.30970/sls.2017.66.2081

**ВПЛИВ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ НА
УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ
XVI–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ
(на матеріалі творів Даміана Наливайка)**

Лариса ГОНТАРУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра загального мовознавства
e-mail: largon905@ukr.net.*

У статті розкриваються фактори впливу церковнослов'янської мови на формування української літературної мови XVI–першої половини XVII ст. Значна увага приділяється семантичним процесам в українській мові вказаного періоду, які відбувалися під впливом старослов'янської/церковнослов'янської мови, а також з'ясовується чи це є оказіональним явищем чи загальним процесом в українській мові того періоду.

Ключові слова: старослов'янська мова, церковнослов'янська мова, літературна мова, семантичні процеси, семантична структура.

До початку XX ст. церква, синагога, мечеть, кірха, храм (далі Церква) відігравали надзвичайно важливу роль в історії людства і зумовлювали найрізноманітніші процеси, які доленосно впливали на розвиток тих чи інших суспільств. Міфологічне мислення людства, яке й сьогодні у багатьох народів зберігає свою силу при пізнанні й інтерпретації світу, надавало особливих смислів усім предметам і явищам, які Церква включала у сферу своєї діяльності. Одним із найважливіших таких явищ завжди була мова. Можливо, це не так виразно простежується у суспільствах, де Церква і населення розмовляли однією, питоною мовою (наприклад, Китай, Японія, Арабські країни, Індія, народи Америки до періоду великих завоювань, які розпочалися у XV ст. й активізувалися у XVI ст., що зумовило поширення християнства на території цих країн та континентів), однак для європейських народів (якими були і тогочасні слов'яни) вплив мови Церкви на майже усі сфери людської діяльності очевидніший унаслідок її чужомовного походження. Нагадаємо, що приблизно від VII ст. і до Реформації для Західної Європи мовою Церкви, а звідси і дипломатії, науки, юриспруденції, літератури та ін., була латина. У слов'ян з IX ст. мовою Церкви стає старослов'янська (староболгарська) мова, яка, з огляду на функціонування на території різних слов'янських держав, розвинула свої варіанти – ізводи, іменовані згодом церковнослов'янською мовою¹. Вже внутрішня формація даної назви вказує на первинну

¹ У статті розрізняємо терміни “старослов'янська” та “церковнослов'янська” мови. Старослов'янською вважається мова, якою написані перші церковні книги православних слов'ян, авторами яких були

сферу застосування мови – Церкву. У свідомості тогочасних слов'ян ця мова, як і латина для західних народів, була сакральною, оскільки нею вони зверталися до Бога, славили його, просили допомоги. Саме цим, на наше глибоке переконання, зумовлений такий потужний вплив цих сакральних мов на державне, наукове, культурне життя народів Європи в той час. Подібне явище спостерігаємо на Близькому Сході періоду арабських завоювань, коли арабська мова стала мовою Церкви для багатьох завойованих народів, витіснивши майже з усіх сфер діяльності суспільства, крім побутової, питоми мови. Зокрема, у Персії після завоювання її арабами (середина VII ст.) майже триста років богословські, літературні та наукові тексти творилися виключно мовою Корану, а саме арабською як мовою Церкви, тобто сакральною.

У цій статті зосереджено увагу на впливі церковнослов'янської мови на формування української літературної мови XVI–першої половини XVII ст. Принагідно нагадаємо контекст цього процесу в інших східних слов'ян: росіян та білорусів. Процес творення літературної мови у білорусів та українців розпочався з кінця XV ст. під впливом Реформаційних рухів і (див. детальніше: Гонтарук, 2014, с.58). Він ознаменувався у білорусів появою перекладу “Біблії” (1517–1519 рр.) “простою” (білоруською) мовою, здійсненого Ф. Скориною, а в українців з кінця XV ст. – цілим рядом перекладів та оригінальних творів богословського змісту (Четія 1489 р., Пересопницьке Євангеліє 1556 р.; “Ключь Разумїня” 1659, 1660, 1663 і 1665 рр. Іоанікія Галаятовського; “Огородокъ Маріи” 1676 р.; “Вїнець Христовъ” 1688 р. Антонія Радивиловського та ін.). У росіян процес творення літературної мови розпочався через півтора століття – його матеріальним виявом стала “Грамматика” М. Ломоносова, написана у 1755 р. (видана у 1756).

Попри різний час творення літературних мов у східних слов'ян, незаперечним фактом залишається те, що старослов'янська/церковнослов'янська мова з її багатомовною історією функціонування у сфері Церкви та інших найважливіших сферах життя цих народів, безперечно, мала чималий вплив на формування їхніх літературних мов. Варто зазначити, що з появою граматики М. Ломоносова російська літературна мова не перестала називатися “славенською” (так до того йменувалася церковнослов'янська мова, незважаючи на наявність у ній церковнослов'янських, численних запозичень з латинської, польської, української, білоруської та інших мов, а також просторічної російської лексики, чітко демонструючи таким чином органічний зв'язок з мовою Церкви). Російський історик мови Є. Верещагін стверджує, що:

“найважливішим джерелом і органічною складовою російської літературної мови впродовж усієї її історії (не виключаючи й сучасного періоду) є, поряд зі східнослов'янською народною мовою, та опрацьована, нормативна мова, яка представлена у слов'янських церковних книгах. [...] Наша сучасна нормована мова, придатна для вираження і формування духовної культури найвищого зразка – це справжня і пряма спадкоємиця кирило-мефодіївської мови”. (Верещагін. 1997, с.3)

Кирило та Мефодій, а також їхні учні та послідовники. Під церковнослов'янською розуміємо ізводи, тобто старослов'янську мову, яка зазнала впливу мови тієї території, на якій вона функціонувала. В українській лінгвістиці ці терміни розрізняють В. Німчук та М. Русанівський (1983, 196); у російській лінгвістиці – П. Філін (1972, 223), О. Львов (1965, 1968); у польській – М. Карплюк (Karpluk, 1996) та С. Кохман (Kochman, 1975, s.14); у чеській – укладачі “Slovníka jazyka staroslověnského” (Slovník jazyka staroslověnského Úvod, 1959, s. IV). У сучасній лінгвістиці ця думка є найбільш поширеною.

Українська літературна мова, яка почала формуватися наприкінці XV ст. і функціонувала подекуди до XVIII ст., теж зазнала чималого впливу церковнослов'янської мови. В силу різних екстралінгвістичних причин (детальніше про це: Гонтарук, 2015) її вплив на процес творення української літературної мови був суттєво менший, ніж у росіян, однак дуже помітний: серед 23 мов, які брали участь у поповненні українського тезаурусу чужомовними словами в XVI – першій половині XVII ст., найбільша кількість запозичень була з польської мови – 46, 43% від усіх запозичень, другі ж за кількістю запозичення з церковнослов'янської мови – 30, 08 %.

Факторів впливу церковнослов'янської мови на українську XVI – першої половини XVII ст. було кілька. З другої половини XVI ст. на Україні роль церковнослов'янської мови помітно зростає, що проявилось у спробах впровадження її у школах вищого рівня, у створенні граматик і словників. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. ця мова, трактована як “високий стиль” рідної мови, панувала у літургійних та богословських текстах і літературній творчості “високого стилю”, використовувалась у конфесійній полеміці. У цей період церковнослов'янською мовою видано 75,8 % загального обсягу взятих на облік книг, до того ж, за невеликим винятком, тиражі церковнослов'янських книг були значно більшими, ніж надрукованих іншими мовами (Ісаєвич, 2002, с.70, 388, 391).

Однією з причин функціонування церковнослов'янської мови у різних сферах культурного життя України в XVI – першій половині XVII ст. було те, що “церковнослов'янська мова, яка панувала в церквах православних слов'ян, все-таки була до певної міри мовою зрозумілою” (Огієнко, 1930, с.24). Таке її серединне становище стримувало діячів письменства й церкви від використання народної мови, яку вважали “низькою”, а отже – непридатною для перекладу Святого Письма, та від написання нею творів “високого стилю” (порівняйте з: *Энциклопедический словарь*, 1891, с.693).

До того ж, як уже зазначалося, церковнослов'янська мова на Україні мала особливий престиж як сакральна мова усіх слов'ян, що прийняли православ'я. Саме це стало вирішальним аргументом тодішніх церковних та культурних діячів на користь її використання: вони стверджували, що своїми засобами і можливостями вираження церковнослов'янська мова не поступається латинській і навіть грецькій (в сучасній лінгвістиці такої думки дотримується В. Німчук (1980, с.39); протилежні думки висловлюють П. Скарга (Skarga, 1577) та С. Кохман (Kochman, 1975, s.141)². Тодішні представники “красного письменства” намагалися очистити цю мову від елементів живої розмовної мови, оскільки останні, на їхню думку, позбавляли тексти тієї архаїки, яка свідчила про тяглість церковної традиції у сфері мови та культури. Свідомо прагнули архаїзувати церковнослов'янський текст й острозькі видавці (Ісаєвич, 2002, с.124). Тенденція до активного використання церковнослов'янської мови проявлялася також у текстах, написаних українською мовою, при цьому ступінь наповнення цих

² Опоненти церковнослов'янської мови мали абсолютно протилежну думку. Петро Скарга у своєму творі “*O jedności Kościoła Bożego*” (Skarga, 1577) писав, що “зі слов'янською (церковнослов'янською. – Г. Л.) мовою ніхто ученим стати не може. І сьогодні ніхто вже не розуміє її досконало, оскільки слов'янська мова не має правил, ані граматики, ані словників. Якщо треба щось зрозуміти, то звертаються до польської мови...”. Цю думку польського церковного діяча XVI ст. поділяють і польські дослідники XX ст. Зокрема, С. Кохман так визначив причину звернення до польської мови російських культурних діячів: “Творці російської мови, письменники XVIII ст. А. Кантемир, М. Ломоносов, В. Тредіаківський, завжди охоче черпали зі скарбниці польської мови тоді, коли у закостенілій церковнослов'янській мові або у пребагатих, але ще не перетоплених покладах загальнонародної мови не знаходили слів і форм, які могли б передати складну реальність епохи” (Kochman, 1975, s.141).

українських творів церковнослов'янізмами залежав головно від позиції автора. Так, І. Вишенський, палкий прихильник церковнослов'янської мови, яку вважав зразком високого стилю, у своїй творчості вживав навіть рідковживані в той час церковнослов'янізми³ або й такі, що зовсім вийшли зі вжитку. Наприклад, автори старослов'янських і киеворуських пам'яток XI–XII ст. використовували лексему *пользовати* у значенні 'робити добро, допомагати': "При печали достойно друоуго пользоваться" (Срезневський, 2, с.1150), яка в українській актовій мові XIV–XV ст. не документується. Однак у творах І. Вишенського вона функціонує: "Не дивуйся тому и не соблажняйся, возлюбленный брате, православный христианине, было то прежде, есть и будет. А до того, правду хотячи почтити, а похлѣбству мѣсце не дати, нѣсть у нашее руским и в дружествѣ стояти и нѣсть от кого *пользовати*, и не чудо, что и вси не отступят" (Вишенський, 1959b, с.200). У пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. ця лексема документується рідко. Подібно лексема *цѣломудрѣ* та її однокореневі слова з семантикою "стриманість у плотських бажаннях, невинність, незайманість, честь" у XVI – першій половині XVII ст. функціонували переважно в пам'ятках, написаних церковнослов'янською мовою. Частотність уживання цього слова в україномовних пам'ятках зазначеного період невелика (тогочасні автори активно використовували полонізм *цнота*). Разом з тим, у творах І. Вишенського вони функціонують: "Вѣмѣсто зась вѣры, и надежди, и любви, безвѣрство, отчаяние, ненавист, завист и мръзост владѣет. Вѣмѣсто зась *цѣломудрънаго жития* конечное *вшетенство*, плюгавство и *нечистота* скверная владѣет" (Вишенський, 1959a, с.78).

Лексика, звороти церковнослов'янської мови, її фонетичне оформлення особливо були поширені в перекладах давніх релігійних текстів (Біблії, творах святих Отців). Як доводять дослідження перекладів богословської літератури епохи Відродження, їх автори не могли цілком порвати з традицією. Перетікання значної кількості лексем із мови оригіналу в мову перекладу – практика, характерна, наприклад, для перекладів з латинської мови на польську Й. Леополіти, Й. Вуйка та Ш. Будного (XVI ст.) (див. Belcarzowa, 1989)⁴, у раніший період це стосувалося перекладацької діяльності Кирила і Мефодія з грецької мови на старослов'янську (IX ст.) (Верещагин, 1997), що свідчить про загальну тенденцію у сфері цієї діяльності. Таке явище зумовлене насамперед тим, що усі названі перекладачі стикалися з подібною ситуацією – відсутністю лексем на позначення християнських понять у їх питомому словнику. В епоху Відродження ця проблема вирішувалася шляхом осучаснення середньовічного перекладу (насамперед Псалтиря й Нового Завіту), що відбувалося поетапно – кожен наступний перекладач запозичував щось від своїх попередників. Особливо це помітно у сфері

³ Під поняттям 'церковнослов'янізм', якщо йдеться про тексти, написані українською мовою XVI–першої половини XVII ст., традиційно розуміємо "слово, звукосполучення, граматичну форму чи висловлювання, запозичені з церковнослов'янської мови" (Чернышёв, ред., 1965).

⁴ Польські перекладачі релігійної літератури теж вдавалися до архаїзації тексту (у цьому випадку – до використання латинізмів), тобто до свідомого впровадження старих слів. Щоб не порушити традицію біблійних перекладів, що манеру свідомо використовували, наприклад, Й. Леополіти, Й. Вуйко та Ш. Будний (Belcarzowa, 1989, s.34). Передмова Й. Вуйка до Нового Тестаменту 1593 р. свідчить про те, наскільки важливим було для перекладача Біблії в XVI ст. збереження лексичного зв'язку, неперервності перекладу з попередньою традицією: "Я спеціально зберіг ці старі, хоч і прості слова, які ясно показують правду, давність і церемонію католицької віри" (цит. за: Belcarzowa, 1989, s.43). Ш. Будний хоча й намагався, на відміну від попередніх перекладачів, впровадити до свого тексту Біблії цілий ряд нових лексем (що було продиктовано й ідеологічними поглядами), однак повністю уникнути архаїзмів все ж не зміг (Belcarzowa, 1989, s.43).

лексики. Переклади осучаснювалися не шляхом повної відмови від лексичного канону, успадкованого з середньовіччя, а шляхом збагачення його новими елементами, впровадження багатшої синонімії, створення нових фразеологічних зв'язків. Звичайно, деякі слова вибували зі вжитку, звільняючи місце новим лексемам, однак чимало з засвоєного у попередні періоди в ділянці перекладу зберігалось впродовж тривалого часу (див. Belcarzowa, 1989, s.34). Прагнення до традиційності стало причиною того, що в українській релігійній літературі використовувалася велика кількість церковнослов'янizmів, а поряд з ними – й полонizmів (богословські терміни більшою чи меншою мірою адаптовані у польській богословській практиці, адже в XVI–першій половині XVII ст. польські та чеські богослужбові твори теж ставали зразками для перекладів).

Посиленню впливу церковнослов'янської мови на українську в XVI–першій половині XVII ст. сприяли й інші екстралінгвістичні чинники, насамперед поневолення України іноземними державами. В таких умовах ще більше зростала роль церкви, яка стала не лише опікуном традиційної культури, а й важливим чинником збереження національної ідентичності (Ісаєвич, 2002, с.69). Оскільки прийняття на Україні унії призвело до переваги католицизму і польської мови серед шляхти, невелика кількість священників, що залишилися православними, посилила заходи, що сприяли підтримці церковнослов'янської мови. Водночас національно-класова ворожість українського народу до шляхти зблизила його з православним духовенством (Драгоманов, 1970, с.344). Православна сила стала в обороні всього, що позначене печаттю православ'я, оскільки ж церковнослов'янську мову було визнано одною з “головних прикмет самого православ'я”, вона стала “святою” мовою, невіддільною від православної церкви. У результаті боротьба православ'я проти католицизму та протестантизму, з огляду на мовну ситуацію у красному письменстві та церкві, призвела не тільки до відчутного впливу церковнослов'янської мови на українську, особливо на її лексичний склад, фонетичні або граматичні форми, а й загалом до наступу церковнослов'янської мови на українську літературну мову XVI – першої половини XVII ст. Цей наступ, врешті, завершився витісненням української мови з церкви та з літературного вжитку (за великого сприяння Росії у XVIII–XIX ст. (див.: Гонтарук, 2014, с.59). Таким чином, задля порятунку загальної церковної справи від католицизму, рух за запровадження до церкви української мови поступово зупинився. Ставши на захист церковнослов'янщини, українське суспільство виступило проти будь-яких новацій, а отже, і проти нововведень щодо богослужбової мови (див.: Огієнко, 1930, с.81–82; Драгоманов, 1899, с.343–344)⁵.

Не можна не брати до уваги й внутрішньолінгвістичних чинників процесу посилення церковнослов'янської мови в Україні аналізованого періоду. Пов'язано це насамперед з

⁵ У X–XIX ст. церковнослов'янська мова в Україні певною мірою була гальмівним чинником розвитку української книжно-писемної (пізніше літературної) мови. Вона витіснила українську мову в побутову сферу або залишила у сфері народної творчості, в окремих зразках літератури секулярного характеру (юридичні акти, літописи, художня література), наприклад, “Ізборнику” Святослава 1076 р., “Руській Правді” (Карський, 1930, с.20), “Слові о полку Ігоревім”, оригінальних творах Володимира Мономаха і “Моленьи” Данила Заточника (Обнорський, 1946, с.30), “Повісті временних літ” (Львов, 1975, с.352).

Тільки після входження української мови в церковний ужиток наприкінці XV–першій половині XVII ст. розпочався стрімкий розвиток української літературної мови у різних її стилях на основі галицьких і волинських діалектів. Однак через різку зміну політичної ситуації на українських землях з другої половини XVII ст., а саме поневолення Східної України Росією, церковнослов'янська мова знову стала пануючою і поступово повністю витіснила українську мову з писемної практики. Лише в XIX ст. в Україні склалися сприятливі умови творення літературної української мови на основі вже степового діалекту.

роллю церковнослов'янizmів у мові-користувачі. Сучасні дослідники відзначають, що при перекладі важко знайти в іншій мові адекватний засіб, який міг би стати еквівалентом оригінального елемента церковнослов'янської мови. Наприклад, перекладні можливості в передачі церковнослов'янizmів польською мовою певною мірою обмежені з огляду на культурну і стилістичну багатоплановість цих елементів у мові-джерелі (Kuczerski, 2002, s.113, 118). На думку науковців, в силу православної традиції, цілий ряд церковнослов'янizmів не міг бути замінений будь-якими іншими за походженням словами – йдеться, насамперед, про назви церковних санів, православних свят та інших особливостей православного церковного життя. З огляду на це, існувала складність заміни церковнослов'янської лексики в українській літературній мові XVI–першої половини XVII ст. на українську чи будь-яку іншомовну лексику. Церковнослов'янські лексеми, що функціонували в церковному житті, не мали повних відповідників ні в українській, ні у польській чи чеській лексичних системах. Оскільки польська мова на кілька десятків років швидше почала застосовуватись у мовній практиці церкви (увібравши в себе чеські та латинські елементи сакральної мови), її лексика активно використовувалась українськими церковними діячами для заміни церковнослов'янizmів у системі української мови того часу, хоча адекватність українського/польського та церковнослов'янського відповідників часто була відносною. Попри це, відбувалися процеси змін і взаємовпливів двох систем: традиційної (церковнослов'янської) та нової (української літературної мови з новою системою запозичень), що призвело до виникнення численних аналогій у семантичних структурах давніх слів та новотворів. Церковнослов'янські лексеми, взаємодіючи з українськими та запозиченими польськими словами, підлаштовували семантичну структуру своїх слів до семантичної структури останніх і навпаки (Гонтарук, 1999; 2002), про що йтиметься далі.

Вплив церковнослов'янської мови не обмежувався лише запозиченням слів на позначення певних, часто богословських, понять – він поширювався на парадигматичні зв'язки слів в українській системі мови, а також на семантичні процеси, що відбувалися у лексико-семантичних групах і полях цієї системи. Цю тезу підтверджують семантичні процеси в групі слів української мови, які належать до релігійної та побутової лексики.

З цією метою на матеріалі творів Д. Наливайка розглянемо історію функціонування в літературній мові першої чверті XVII ст. лексем *животъ*, *двери*, *ворота*, які належать до різних поняттєвих категорій, хоча процеси, які відбуваються в їх семантичній структурі, подібні.

Особливістю пам'яток Д. Наливайка є те, що вони зазвичай складаються з двох аналогічних за змістом частин, з яких одна написана церковнослов'янською мовою, а друга – українською. Історію лексем *животъ*, *двери*, *ворота* простежено шляхом зіставлення цих частин.

В українській частині творів Д. Наливайка активно функціонує лексема *животъ* зі значенням 'життя' (без підкреслення протікання його в часі): "неоухвалены(х) заживаю(т) добръ ... поки тепершнього живота ставає(т) имь» (1607а, с.50); "животъ скромный ведичи" (1603, с.11); "в' ихъ свј тобливомъ ... животъ" (1607б, с. IV). У церковнослов'янській частині творів Д. Наливайка відповідниками цієї лексеми фіксуються слова *житіє* (22 випадки), *жизнь* (12 разів) і *животъ* (7 разів). Один раз у церковнослов'янському тексті їй відповідає лексема *житєльство*. Варто відзначити, що слова *животъ*, *житіє*, *жизнь*, за даними Картотеки до словника української мови XVI–першої половини XVII ст. (далі КСУМ), активно функціонували в українській літературній мові XVI–першої половини XVII ст., тому привертає увагу факт

використання в українських текстах Д. Наливайка лише слова *животъ*. Щоб з'ясувати причину цього явища, розглянемо історію функціонування кожної з наведених лексем.

Етимологи стверджують, що слово *животъ* має праслов'янське походження. З семантикою 'життя' воно увійшло в українську мову з церковнослов'янської (Фасмер, 1987, 2, 52; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. [далі – ССМ], 1977, 1, с.358). Слово *житіє* < житє < žitje 'життя' з підкресленням протікання його у часі теж праслов'янського походження (Винник, Горобець, Карпова та ін., 1983, с.31). М. Фасмер тлумачить його значення 'життя (святого)' з вказівкою на церковнослов'янське походження (1987, 2, с.57). У літературі періоду Київської Русі воно часто вживалось у заголовках біографій святих. Це дає підстави вважати, що українською мовою вказана лексема запозичена з церковнослов'янської. Слово *жизнь* < псл. žizнь зі значенням 'життя' в оригінальних киеворуських пам'ятках не фіксується – воно документується в них тільки зі значенням 'майно'. Однак із семантикою 'життя' це слово засвідчене у перекладних текстах, насамперед старослов'янського походження (Німчук, 1992, с.165), що вказує на церковнослов'янське походження лексеми з цим значенням в українській мові аналізованого періоду. Отже, в киеворуській мові існували лексеми-омоніми: церковнослов'янська *жизнь* 'життя' і питома *жизнь* 'майно'. Лексема *житєльство* теж церковнослов'янського походження, на що вказує суф. *-ство* (Словарь церковнославянского и русского языка [далі ССРЯ], 1847, 1, с.412). Як висновок: слова *животъ*, *житіє*, *жизнь*, *житєльство* зі значенням 'життя' в українській мові XI–першої половини XVII ст. походять із однієї мови-джерела, а саме з церковнослов'янської.

Вибір Д. Наливайком лише лексеми *животъ* для окреслення поняття 'життя', на нашу думку, зумовлений традицією використання цих слів у пам'ятках старослов'янської писемності. В. Ягич обмежився такими заувагами щодо використання аналізованих лексем у старослов'янській літературі: "Животъ в старших пам'ятках вживається майже регулярно, але дуже рано із формою *жизнь*... Поряд з *жизнь* передається ще словом *житиє*" (1913, с.287). Значно більше світла на поставлене питання проливають праці О. Львова, який, зокрема, стверджує, що у старослов'янських пам'ятках слова *животъ*, *жизнь* та *житіє* вступали у синонімічні відношення, не дублюючи одне одного, оскільки мали власні значення (1966, с.111). На думку дослідника, слово *жизнь* є дуже древнім. Утворилося воно від дієслова *жити* за допомогою суфікса *-знь*. Випадки вживання слів із суфіксом *-знь* у пам'ятках старослов'янської літератури свідчать, що ці лексеми називали стан або процес, у якому перебуває суб'єкт чи об'єкт. Характерним для багатьох іменників на *-знь* (*жизнь*, *болгзнь*, *казнь*, *приязнь*, *боязнь* та ін.) є те, що вони вказували на стан, привнесений об'єкту чи суб'єкту зі сторони, незалежно від його волі. Все це наводить О. Львова на думку, що в давні часи іменники на *-знь* позначали стихійні явища, а також процеси, які відбуваються в організмі людини, незалежно від її волі (1966, с.107).

Слово *животъ* утворене від дієслова *živati > живати; *živiti > жити 'давати життя' за допомогою суф. *-отъ* (Циганенко, с.147). За моделлю творення воно древніше за слово *жизнь*, оскільки має відповідники тільки в інших індоєвропейських мовах (порівн. грец. βίωτη, литов. gyvata). У слов'янських мовах відсутні слова, утворені подібним способом. На думку О. Львова, семантичні відмінності між *жизнь* і *животъ* у старослов'янських пам'ятках такі: *жизнь* позначає "стан, у якому перебуває об'єкт чи суб'єкт незалежно від своєї волі", а *животъ* – "ознака, яку має та чи інша істота" (1966, с.108). У мові Київської Русі ці лексеми зберігали семантичні відмінності і не були абсолютними синонімами (Німчук, 1992, с.166).

Разом з тим, ще у старослов'янській мові відбувається поступове зближення значень слів *жизнь* і *животъ*, що стало причиною використання однієї лексеми замість другої, часто за рахунок усунування однієї з них. Варто зазначити, що для перекладів старослов'янських пам'яток характерним є вилучення зі вжитку саме форми *жизнь*.

Аналогічне явище відбувалось і в інших слов'янських мовах. Врешті, у більшості слов'янських мов лексема *žizнь* або була відсутня взагалі, або вийшла із вжитку, її ж функції та семантику перебрала лексема *životъ*. Слово *жизнь* утвердилося лише в російській мові, де, у свою чергу, лексема *животъ* перестала вживатися у значенні 'життя'.

Слово *житіє* у значенні 'життя' у пам'ятках старослов'янської писемності вживалось із семантикою "перебування суб'єкта у житті, період земного життя" (Львов, 1966, с.109). Збереглося це значення за лексемою і у києворуській мові (Німчук, 1992, с.166), а згодом у сучасних українській, білоруській та польській мовах, де після певних фонетичних змін це слово стало нормативним.

Дані, які наводить О. Львов, вказують на те, що ще у пам'ятках старослов'янської писемності поняття, які окреслювали слова *жизнь*, *житіє* і *животъ*, почали позначатись одним словом – *животъ* (на нашу думку, це відбулось у зв'язку з тим, що вказана лексема мала найбільш загальне абстрактне значення). Особливо це стосується перекладів, зроблених у Моравії та Паннонії, що відобразили місцеве слововживання, оскільки на цій території побутувала тільки лексема *животъ* (Львов, 1966, с.112).

Як уже зазначалось, усі ці слова зі значеннями, що не дублювали одне одного, документуються і в українських пам'ятках, починаючи з періоду Київської Русі. Однак як і в старослов'янській, в українській літературній мові теж спостерігається тенденція до розширення семантичного обсягу слова *животъ* за рахунок значень лексем *жизнь* та *житіє*. Так, матеріали КСУМ дають підстави стверджувати, що в XVI–першій половині XVII ст. в українській літературній мові найактивніше функціонувало саме слово *животъ*. Менш вживаною виявилася лексема *житіє*, а форма *жизнь* використовувалася порівняно рідко. Таким чином, тенденція до звуження синонімічного ряду лексем церковнослов'янського походження *жизнь*, *житіє*, *животъ*, що відобразилася у перекладній творчості Д. Наливайка, є не тільки характерною особливістю індивідуальної мови цього автора, а й відзеркаленням загальних мовних процесів в українській мові, зумовлених традицією використання названих лексем у старослов'янських пам'ятках.

Попри те, що у XVI–першій половині XVII ст. лексема *животъ* найбільш активно функціонувала в українській літературній мові, згодом вона поступово відійшла на діалектну периферію (Словарь української мови, 1958, с.481; Чопей, 1883, с.92; Білецький-Носенко, 1966, с.137). У сучасній літературній мові використовується тільки як застаріле (Словник української мови [далі СУМ], 1971, 2, с.525). Причиною виходу лексеми з первісним значенням з загального вжитку був розвиток у давньому слові нової питомої семантики – "частина організму людини й тварини, в якому містяться нутрощі", засвідченої в українських пам'ятках з XV ст. Тривалий час семантичний новотвір *животъ* 'живіт' і давнє слово *животъ* 'життя' функціонували як омоніми.

Варто зазначити, що омонім *животъ* зі значенням "частина організму людини й тварини, в якому містяться нутрощі" з XV ст. документується лише у богословській літературі, наприклад: "Зачнеши в *животѣ* своем" (Четья, 1489; *Історичний словник українського язика* далі [ІСУЯ], 1930, с.927); "Младенець в(ь) *животѣ* єи" (Пересопницьке євангеліє, 1556–1561, с.27); "Мовиль кроль же захоровалем на *животѣ*" (XVII ст., ІСУЯ, 1930, с.927). В актових книгах він не виявлений (див.: ССМ, 1977). Щоправда,

у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” відсутні й давні лексеми на позначення цієї частини тіла – це *черево* ‘живіт’ (псл. *červo) і *брюхо* ‘живіт’ < псл. півн. br’uxo (останню лексемі не документують і киеворуські тексти (Німчук, 1992, с.311). При тому ця лексема має ряд індоєвропейських відповідників, що свідчить про раніше її походження, аніж *červo (Етимологический словарь славянских языков, 1977, 4, с.83). Як висновок: у силу специфіки ділової мови в актових книгах просто не відобразився загальний процес поширення в українській мові семантичного новотвору *животъ* за рахунок поступового витіснення ним давніх лексем *черево* і *брюхо*. Але, як уже зазначалося, цей процес проявився у конфесійній літературі.

У текстах Д. Наливайка (в українській частині його творів) синонімічний ряд *животъ*, *жизнь*, *житіє*, *житєльство* звужується з чотирьох лексем до однієї, водночас він розширюється за рахунок лексем *мешканє* та *способъ* (тут спостерігається процес творення нових парадигматичних зв’язків).

В українських текстах Д. Наливайка слово *мешканє* є семантичним дублетом лексеми *житіє*, оскільки має значення ‘життя, перебування у житті’: “Не роди(т) ... мѣсто добры(х). але с таковими мѣшканіє” (1627, с.97 зв.); “*мешканьє* нечистое несподаню неспрїє знь межі бго(м) справити може(т)” (1607а, с. 55); “прожнеє боуде(т) *мешка(н)є* чоловѣчеє на свѣтѣ” (1604, с.4); “в небѣ ты(л)ко єсть мешка(н)є” (1607а, с.106). В українських пам’ятках воно фіксується з середини XV ст. (ССМ, 1977, 1, с.587). Утворене слово від *мешкати* у значенні “жити, перебувати у житті”, в українській мові воно почало функціонувати, ймовірно, під впливом польської (Етимологічний словник української мови [далі ЕСУМ], 1989, 3, с.455). У церковнослов’янській частині творів Д. Наливайка відповідниками лексеми *мешканє* є слова *житіє* (Наливайко, 1607а, с.54 зв.), *прєбываніє* (Наливайко, 1607а, с.48 зв.), церковнослов’янським *сѣжити* (Наливайко, 1627, с.97 зв.) (див.: СЦРЯ, 1847, 4, с.178), *прєбывати* (Наливайко, 1604, с.3 зв.), церковнослов’янським *житєл’ство* (Наливайко, 1607а, с.105 зв.).

У текстах Д.Наливайка значення, аналогічне значенню проаналізованого старослов’янського слова *животъ*, має лексема *способъ* – ‘ознака, яку має та чи інша істота, життя’, хоча здебільшого вона вживається з семантикою ‘засіб’. У XIV–першій половині XVII ст. значення ‘життя’ для цієї лексеми не було характерним, на що вказує відсутність слова з цією семантикою у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” та матеріалах КСУМ. На нашу думку, це новотвір, який у тогочасній мові не мав широкого побутування, а отже, становить характерну особливість мови Д. Наливайка. Гадаємо, що дане значення виділилося на основі процесу семантичної конденсації зі словосполучення *способъ живота*. Підставу для такого припущення дає співставлення цитат, у яких лексеми *способъ* та *животъ* є синонімами-дублетами, наприклад: “бо где бы тежъ тоє не было, але жебы разъ оухилившись с правое дороги, на пе(р)шїй *способъ* вернутисї южъ заборонено” (Наливайко, 1607а, с.68); “бгъ ... приводи(т) его знову до оного пе(р)шого *способи*” (Наливайко, 1607а, с.15); “до пе(р)шого *способи* привести” (Наливайко, 1607а, с.18) – “згиблию дшу до пе(р)шого *живота* вєскршаємо” (Наливайко, 1607а, с.9). Зі семантикою ‘життя’ лексема *способъ* фіксується лише у творі Д. Наливайка “Лїкарство ...”. Інші переглянуті у процесі дослідження пам’ятки, а також матеріали КСУМ, як уже зазначалося, засвідчують слово *способъ* лише з семантикою ‘засіб’. У церковнослов’янській частині творів Д. Наливайка відповідником лексеми *способъ* є слово *оустроєніє* (1607а, с.17 зв., с.70 зв.), яке теж, на нашу думку, набуло аналізованого значення на основі семантичної конденсації зі словосполучення *живота оустроєніє*. Таким чином, лексема *способъ* із семантикою ‘життя’,

найімовірніше, є синтаксичною калькою церковнослов'янського слова *оустроєніє* з тим же значенням, наприклад: “якоже неистовї щїисї . вьнегда єдіною // ѿ(т) здраваго ѿ(т)падоуть *оустроєнії* , ничто же бої теї ” (Наливайко, 1607а, с.69 зв.–70 зв.).

З деякими фонетичними змінами в нормативній українській мові усталася лексема *мешкання* “проживання у певному приміщенні або місцевості” (порівн. СУМ, 1973, 4, с.698), форма ж *мешканє* у значенні ‘житло’ збереглась у діалектах. Слово *способь* до словника сучасної української мови увійшло тільки з семантикою ‘засіб’ (СУМ, 1978, 9, с.578).

При співставленні церковнослов'янської й української частин творів Д. Наливайка виявляється вплив старослов'янської мови не тільки на абстрактну лексику, а й на конкретну, зокрема побутову. Так, слово *двери* у вказаних текстах документується з двома значеннями. З семантикою “стулка для закривання входу в помешкання” воно вживається один раз: “*двери* халоупки за(м)кноувши, хл҃ба ... ємоу даваль” (Наливайко, 1607а, с.78). З цим значенням слово функціонує в українській мові з XI ст. (Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) [далі СДЯ], 1989, 2, с.450; Срезневский, 1958, 1, с.648) як успадковане з праслов'янської мови (псл. *dvъrъ*, пов'язане з псл. *dvorъ*) (ЕСУМ, 1985, 2, с.17; Фасмер, 1986, 1, с.487). Воно наявне і в інших слов'янських мовах (порівн. р. *дверь*, *двери*, бр. *дзверы*, кр. *двьрь*, *дверь* поряд із п. *drzwi* [drwi], ч. *dveře* (мн.) нове утворення поряд із старим *dřvi*, слц. *dvere*, вл. *durje*, нл. *zúrja*, слн. *durj*, *dveřj*). Друге значення, з яким документується ця лексема у творах Д. Наливайка – “ворітниці, що закривають проїзд у двір, місто і т.д.”, що тотожне семантиці слова *ворота*: “*двери* пов҃даєть нб(с)ныє ѿ(т)ворї теї ” (1607а, с.45). На нашу думку, останнє значення слова теж зумовлене традицією використання лексем *двери*, *врата* у пам'ятках старослов'янської писемності, де вони часто були синонімами-дублетами, для порівняння: у Зографському Євангелії “ї· вьниде съ ісомь. вь дворь архиереовь. Петрь же сто҃ше при двьрехъ вьн҃҃”; в “Савиній книзі” “пр҃дъ враты” (цит. за: Львов, 1975, с.136). З киеворуського періоду в пам'ятках східнослов'янської писемності ці лексеми послідовно вживаються в аналогічних богословських контекстах XIV–XV ст.: *двьри небесьныя*, *врата небесьяна*: “ѿ(т)верзи намь *двери* нбныѿ” (СДЯ, 1989, 2, с.450); “нб(с)наѿ *врата* ѿ(т)верзе” (СДЯ, 1988, 1, с.482), що свідчить про церковнослов'янське походження лексеми *двери* з другим значенням у киеворуській мові.

Як стверджує Г. Циганенко, первісне значення лексеми *двери* – ‘ворота, двері’ (Циганенко, с.121), проте киеворуська мова його первинної семантики не зберегла. О. Львов доводить, що вже у “Пов҃сти временних л҃т” слова *двери* та *ворота* чітко розрізнялися за значенням. Перше слово означало “стулка для закривання входу в приміщення”, друге – “ворітниці, що закривають проїзд в двір чи місто” (Львов, 1975, с.135–136). Таке ж явище відображають пам'ятки наступних століть. Так, згідно зі “Словарем древнерусского языка XI–XIV вв.”, словом *двери* у киеворуських пам'ятках XI–XIV ст. здебільшого позначали “стул для закривання входу в приміщення, двері”. Як дублет до слова *ворота*, лексема *двери* в основному вживається у творах релігійного змісту або у мовних зворотах, створених на зразок зворотів церковної літератури (див.: СДЯ, 1989, 2, с.450), що вкотре свідчить про церковнослов'янське походження лексеми з цією семантикою у киеворуській мові.

У творах Д. Наливайка лексема *двери* використовується також у фразеологічних зворотах, характерних для богословської літератури – *двери отворити* (*покоути*), *дверїи дот'кнутисї* (*покоути*) у значенні ‘розкаятися’: “*дверїи дот'кнутисї покоути*”

(1607а, с.69); “тылько початокъ покажи справѣ, и *двери* ... *отвори*, бо поки за дверми стоишь,.. не можно то тобѣ быти здаєтсѣ ” (1607а, с.29). Антонімічною до наведеного значення є фразема *двери* (*до покоути*) *затворити*, що означає “продовжувати грішити”: “двери ... до покоути ... затворивши,.. не може(т) за две(р)ми ... доброты оучинити” (Наливайко, 1607а, с.10). У всіх цих випадках лексема *двери* є також синонімом-дублетом до слова *ворота*, наприклад: “ѡто оуже до воро(т) поста прибыли есмо” (Уривки з Канівського учительного євангелія, перша пол. XVII ст., с.38–39), що дає підстави зробити висновок про церковнослов'янське походження цих фразеологізмів.

Виявлені випадки вживання лексеми *двери* в образних порівняннях, характерних для богословської літератури: “ха ... мѣлєсь мешкаючого в собѣ. а тепе(р) ... писты(м) zostалєсь // ... и жадное нѣмаючи(м) твердости, анѣ сторожи, анѣ дверей, анѣ жа(д)ных ‘затворо(в)’” (Наливайко, 1607а, с.2–3), що вкотре підтверджує вплив церковнослов'янської мови на семантичне наповнення слова *двери* в українській літературній мові XVI–першої половини XVII ст. У церковнослов'янській частині творів Д. Наливайка відповідником слова *двери* є лексеми *дверца* (1607а, с.44 зв., с.77 зв.); *дверь* (160а7, с.9 зв., с.68 зв.); *въхо(д)* (1607а, с.28 зв.).

Лексема *ворота* у творах Д. Наливайка зафіксована двічі зі значенням “ворітниця, що закривають проїзд в двір чи місто”: “тогда бовѣмъ ѡтворены боудитъ нѣ(с)ныхъ круговъ всѣ *ворота*” (1607а, с.47); “ѡ(т)чај ти ... злоє в собѣ має(т), ижъ на(м) замыкає(т) *ворота* до ѡного мѣста” (1607а, с.70). Її відповідником у церковнослов'янській частині є старослов'янське *врата* (1607а, с.46 зв., с.69 зв.). Номен *ворота* – це східнослов'янське утворення (повноголося –*оро*–, порівн. р. *ворота*, бр. *вароты*, кр. *ворота*) праслов'янського походження (псл. **vorta*, мн. від **vorto*, що пов'язане з дієсловом **ver-ti* ‘запирати’ та іменником *вогъ* ‘огорожа’) (ЕСУМ, 1982, 1, с.428). У наведених прикладах лексема є синонімом-дублетом до слова *двери* у значенні “ворітниця, що закривають проїзд в двір чи місто”, що було, як уже зазначалося, характерним для старослов'янської мови.

З XII ст. у літературі Київської Русі документуються дві лексеми: східнослов'янська *ворота* і старослов'янське *врата*, причому в одній пам'ятці, наприклад, у “Житії Феодосія Печерського”, вони могли вживатися паралельно: “и ѡ(т) радости не ѡ(т)врьзе *воротъ*. нѣ текъши повѣда оученикомъ приходъ –го” (СДЯ, 1988, 1, с.476); “оному же стоѣщю предъ *враты*” (СДЯ, 1988, 1, с.483). Варто зазначити, що у пам'ятках киеворуського періоду східнослов'янське слово *ворота* мало лише одне значення – “широкий вхід чи проїзд, який запирався ворітницями, ворота”. Синонімом-дублетом до лексеми *двери* міг бути тільки старослов'янське *врата* ‘ворота, двері’ (СДЯ, 1988, 1, с.476, с.483). Отже, у творах Д. Наливайка фіксується розбудова семантичної структури східнослов'янської лексеми *ворота* за рахунок значення старослов'янського слова *врата* – “ворітниця, що закривають проїзд в двір чи місто”. Зазначимо, що й в інших пам'ятках богословського змісту XVI–першої половини XVII ст. поряд із церковнослов'янськими лексемами *врата*, *врата* використовувалась у подібних контекстах східнослов'янська лексема *ворота* (Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1997, 4, с.234). Все це дає підстави для висновку, що у мові Д. Наливайка відобразилася загальна тенденція до розширення семантичного обсягу східнослов'янського слова *ворота* за рахунок значення церковнослов'янського *врата*. Слово *ворота* як синонім-дублет до лексеми *двері* досі функціонує у богословському стилі української мови. Проте в усіх інших стилях, які обслуговують інші сфери життя суспільства, значення лексем *ворота* і *двері* різне: слово *ворота* означає “проїзд або

прохід в огорожі між будівлями тощо”, “ворітниці, що закривають проїзд, браму” (СУМ, 1970, 1, с.741), а слово *двери* – ‘стулка, що закриває отвір – вхід і вихід’ (СУМ, 1971, 2, с.217). Деякі слов'янські мови, на відміну від української, й на сучасному етапі зберегли первісні значення слова *ворота*. Так, у сербській, хорватській та словенській мовах лексема *vráta* має значення ‘ворота, двері’. А от у болгарській та македонській мовах слово *врата*, на відміну від української, зберегло лише значення ‘двері’.

Проаналізований матеріал дає підстави зробити наступні висновки:

1. Мова Церкви у багатьох народів світу займає особливе статусне місце, впливаючи на розвиток різних стилів мови цих суспільств.

2. Високий статус церковнослов'янської мови й активне використання її в Україні XVI – першої половини XVII ст. зумовлені як екстралінгвістичними, так і внутрішньолінгвістичними чинниками: а) відносним розумінням церковнослов'янської мови українським населенням; б) бажанням авторів богословських текстів зберегти лексичний зв'язок із попередньою традицією; в) спротивом православної церкви унії та католицизму; г) перекладною діяльністю українських культурних діячів; д) особливою роллю церковнослов'янських мов у мові-користувачі.

3. Вплив церковнослов'янської мови не обмежувався запозиченням слів на позначення різних, найчастіше богословських понять, він поширювався на парадигматичні зв'язки слів в українській системі мови, а також на семантичні процеси, які відбувалися у лексико-семантичних групах і полях цієї системи.

4. На мову творів Д. Наливайка значною мірою впливала традиція старослов'янської писемності. Саме під її дією в українській частині творів Д. Наливайка звужується синонімічний ряд лексем церковнослов'янського походження *животь*, *житіє*, *жизнь*, *житєльство*, що активно функціонують у церковнослов'янській частині творів цього автора, і зводиться до лексеми *животь*, внаслідок чого спостерігається розширення семантичного обсягу слова *животь* за рахунок значень його синонімів. Неологізми *мешканє* та *способь*, що вибудовують в українській частині нову парадигматику лексеми *животь*, мають значно вужче значення, ніж останнє слово з розбудованою семантичною структурою. Так, неологізм *мешканє* дублював значення старослов'янської лексеми *житіє*, а синтаксична калька з церковнослов'янської мови *способь* – семантику старослов'янської лексеми *животь*.

5. Наслідком впливу старослов'янської писемної традиції на мову української частини творів Д. Наливайка був також процес розбудови семантичної структури слова *двери* за рахунок значення лексеми *ворота*. Цей семантичний процес розширення значення спричинив те, що слова *двери* та *ворота* в окремих випадках вживання ставали синонімами-дублетами. Водночас східнослов'янське утворення *ворота* набуло здатності вступати у синонімічні зв'язки з лексемою *двери* в результаті розширення свого значення за рахунок семантики старослов'янського слова *врата*, яке могло бути синонімом-дублетом до лексеми *двери* у мові старослов'янської писемності, а згодом – й у богословських творах періоду Київської Русі.

6. Процеси, що проявились у мові творів Д. Наливайка, різні за значущістю. Так, використання кальки з церковнослов'янської мови *способь* у значенні ‘життя’ становить характерну особливість мови Д. Наливайка та не виражає загальної тенденції. Усі інші названі процеси: звуження синонімічного ряду *животь*, *житіє*, *жизнь*, *житєльство*; розширення значення лексем *животь*, *двери*, *ворота* – є не тільки характерною особливістю індивідуальної мови цього автора, а й віддзеркаленням загальних процесів в українській мові того періоду, зумовлених традицією вживання названих лексем у старослов'янських пам'ятках.

Список скорочень.

- бр. – білоруська
вл. – верхньолужицька
кр. – киеворуська
мн. – множина
нл. – нижньолужицька
п. – польська
псл. – праслов'янська
р. – російська
слн. – словенська
слц. – словацька
ч. – чеська

Список посилань

- Білецький-Носенко, П., 1966. *Словник української мови*. Підготував до видання В. Німчук. Відп. ред. К. Цілуйко. Київ: Наукова думка.
- Верещагин, Е., 1997. *История возникновения древнего общеславянского литературного языка*. Москва: Мартис.
- Винник, В., Горобець, В., Карпова, В. та ін. 1983. *Історія української мови (Лексика і фразеологія)*. В. Русанівський, відп. ред. Київ: Наукова думка.
- Вишенський, І., 1959а. Книжка Иоанна мниха Вишенского от святых Афонских горы в напоминание всех православных христиан, братствам и всем благочестивым, в Малой России ... жителствующим. Б.м.н., 1588–1600 р. В: І. Вишенський. *Твори. Видання та тлумачення текстів І. Єр'оміним*. Київ, с.41–158.
- Вишенський, І., 1959б. Сие писание зовется зачапка мудраго латынника з глупым русином в диспутацию. 1608–1609 рр. В: І. Вишенський. *Твори. Видання та тлумачення текстів І. Єр'оміним*. Київ, с.197–231.
- Гонтарук, Л., 1999. Із історії української лексики першої чверті XVII ст.: проблеми запозичень (на матеріалі творів Д. Наливайка). В: Т. Салига, гол. ред. *Українська філологія: ікопи, статті, проблеми, 2. Збірник наукових праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті*. Львів, Україна, Львів: Світ.
- Гонтарук, Л., 2002. Із історії української лексики першої чверті XVII ст.: спросний та його похідні (на матеріалі творів Д. Наливайка). В: О. Купчинський ред. *Мовознавчі студії (матеріали конференції)*. Львів, Україна. Львів: НТШ.
- Гонтарук, Л., 2014. Опозиція “сильний” – “слабкий” у міжкультурній комунікації: на матеріалі української та російської мов XIV–першої половини XVII ст. *Мова і суспільство*, 5, с.54–62.
- Гонтарук, Л., 2015. Екстра- та інтралінгвістичні чинники впливу польської мови на українську в XVI–першій половині XVII ст. В: І. Бундза, Є. Ковалевський, А. Кравчук, О. Сливинський, ред. *Польська мова та полоністика у Східній Європі: минуле і сучасність. Збірник праць з нагоди десятиліття кафедри польської філології Львівського національного університету ім. І.Франка*. Львів, Україна, Київ: Інко.
- Драгоманов, М., 1970. Чудацькі думки про українську національну справу. В: І. Романченко, В. Лисенко, упоряд. *Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Літературно-публіцистичні праці, 2*. Київ: Наукова думка.

Етимологічний словник української мови, 1–3, 1982, 1985, 1989. О. Мельничук, гол. ред. Київ: Наукова думка.

Ісасвич, Я., 2002. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів: Місіонер.

Історичний словник українського язика, 1, 1930. Є. Тимченко, ред. Київ – Харків: Державне видавництво України.

Карский, Е., 1930. *Русская Правда по древнейшему списку: введение, текст, снимки, объяснения, указатели авторов и словарного состава*. Ленинград: Издание Академии наук СССР.

Львов, А., 1965. О западнославянских словах в памятниках древнерусской письменности. В: Храпченко М., ред. В: *Проблемы современной филологии: сборник статей к семидесятилетию академика В. В. Виноградова*. Москва: Наука.

Львов, А., 1966. *Очерки по лексике памятников старославянской письменности*. Москва: Наука.

Львов, А., 1968. Чешско-моравская лексика в памятниках древнерусской письменности. В: *Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов*. Прага, Чехословакия, август 1968. Москва: Наука.

Львов, А., 1975. *Лексика “Повести временнх лет”*. Москва: Наука.

Наливайко, Д., 1603. *Лї менть домоу кнї жать Встроѣкихъ: на^о зєшилъ^м с того свѣта яснє оцветономъ кнжатеѣм александрєм Встроѣски^м воеводою волынъски^м*. Национална библиотека “Св. св. Кирил и Методий”, № 209

Наливайко, Д., 1604. *Ихтаикъ^б. Сир҃чь асмогласникъ (Предѣмова)* [неопубліковане джерело] Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, шифр II Ст. – 46 798.

Наливайко, Д., 1607а. *Лїкарство на оспалый оумысль чолов҃чїй а особливе на затверд҃лыє ср҃ца людскїє заведєныє свѣтомъ альбо якими гр҃хами бж҃твеннаго іоханна златоустаго до Феодора мниха* [неопубліковане джерело]. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, шифр II Ст. – 2216.

Наливайко, Д., 1607б. *Лїкарство на оспалый оумысль чолов҃чїй а особливе на затверд҃лыє ср҃ца людскїє заведєныє свѣтомъ альбо якими гр҃хами бж҃твеннаго іоханна златоустаго до Феодора мниха (Предмова)* [неопубліковане джерело]. Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН України, шифр II Ст. – 2216.

Наливайко, Д., бл. 1627. *Лекції словенскїї Златоустаго от бесїд євангельських от ієрея Наливайка вибране* [неопубліковане джерело]. Російская государственная библиотека.

Німчук, В., 1992. *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*. Київ: Наукова думка.

Обнорский, С., 1946. *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода*. Академия наук Союза ССР. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Огієнко, І., 1930. *Українська літературна мова XVI ст. Крехівський Апостол 1560-х*. Варшава: Друкарня Синодальна.

Пересопницьке євангеліє. 1556–1561 рр. [неопубліковане джерело]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, № 15512.

Русанівський, М. та Німчук, В., 1983. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI–XIII ст.). В: О. Мельничук, відп. ред. *Слов'янське мовознавство: Доповіді на IX Міжнародному з'їзді славистів*. Київ, Україна, 1983. Київ: Наукова думка, с.185–210.

- Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, 1–2, 1988–1989. Р. Аванесов, гл. ред. Москва: Русский язык.
- Словарь современного русского литературного языка*, 17, 1965. В. Чернышёв, ред. Москва–Ленинград: Наука.
- Словарь української мови*, 1, 1907 (1958). Б. Грінченко, упоряд. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- Словарь церковно-славянского и русского языка*, 1, 1847. Санкт-Петербург.
- Словник української мови*, 1–2, 9, 1970, 1971, 1978. П. Доценко, Л. Юрчук, П. Горещкий, А. Бурячок, Г. Гнатюк, Н. Швидка, ред. Київ: Наукова думка.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, 1–2, 1977, 1977. Л. Гумецька, Ш. Керницький, ред. Київ: Наукова думка.
- Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, 4, 1997, Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Л. Полюга, ред. Жовква: Місіонер.
- Срезневский, И., 1958. *Материалы для словаря древнерусского языка*, 1–2. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Уривки з Канівського учительного євангелія, XVII ст. В: *Университетские известия*, 2. Киев, 1911.
- Фасмер, М., 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка*, 1–2. Н. Оборина, ред. Москва: Прогресс.
- Филин, Ф., 1972. *Происхождение русского, украинского и белорусского языков: историко-диалектологический очерк*. Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Цыганенко, Г., 1970. *Этимологический словарь русского языка*. Київ: Радянська школа.
- Чопей, Л., 1883. *Русько-мадярський словарь*. Будапешт.
- Четья*, 1489 [неопубліковане джерело]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, ДА /415 А.
- Энциклопедический словарь*, 6, 1891. И. Андреевский, ред. Санкт-Петербург: Издат. Брокгауза и Ефрона.
- Этимологический словарь славянских языков*, 4, 1977. О. Трубачёв, ред. Москва: Наука.
- Belcarzowa, E., 1989. *Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolicy*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Jagić, V., 1913. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Karpluk, M., 1996. *Z polsko-ruskich związków językowych: słownictwo cerkiewne w polszczyźnie XVI wieku*. Warszawa: Energeia.
- Kochman, S., 1975. *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. Słownictwo*. Opole: OTPN.
- Kuczarski, J., 2002. Kulturowa i stylistyczna funkcja cerkiewnosłowianizmów w prozie Mikołaja Leskowa jako zagadnienie translatorskie. V: R. Lewicki, red. *Przekład, język, kultura*. Lublin: W-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s.113–119.
- Skarga, P., 1577. *O jedności Kościoła Bożego*. В: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. 1882. Санкт-Петербург: Печатня В. Головина.
- Slovník jazyka staroslovénského Úvod*, 1 (1), 1959. J. Kurz i Z. Hauptowa, hlavní radakzor. Praha: ČSAV Akademia.

References

- Abstracts from the Kaniv teaching Gospel, XVII st.*, 1911. In: *Unyversitetskie izvestiya*, 2, Kyiv, (In Ukrainian)
- Bilec"kyj-Nosenko, P., 1966. *Dictionary of the Ukrainian Language*. Pidhotuvav do vydannya V. Nimchuk. K. Cilujko, eds. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Chetya*, 1489. Vernadsky National Library of Ukraine. – DA /415 A. (In Ukrainian)
- Chopej, L., 1883. *Russian-Hungarian dictionary*. Budapesht. (In Hungary)
- Cyhanenko, H., *Etymological dictionary of the Russian language*, 1970. Kyiv: Radyans"ka shkola. (In Ukrainian)
- Dictionary of the Church-Slavonic and Russian language*, 1, 1847. Sostavlennyj vtorym otdeleniem Akademii nauk. Sankt-Peterburh. (In Russia)
- Dictionary of the Modern Russian Standart language*, 17, 1965. V. Chernyshëv ed. Moskva – Leninhrad: Nauka. (In Russia)
- Dictionary of the Old Rus language (XI–XIV cc.)*, 1–2, 1988–1989. R. Avanesov, hl. eds. Moskva: Russkij yazyk. (In Russia)
- Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV–XV c.*, 1–2, 1977, 1978. L. Humec"ka, Sh. Kernyc"kyj, eds. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Dictionary of the Old-Slavonic Language*, 1 (1), 1959. *Preface*. J. Kurz, Z. Hauptowa, eds. Praha: ČSAV Akademia. (In Czech)
- Dictionary of the Ukrainian language of the XVI – the first half of the XVII c.*, 4, 1997. D. Hrynchysyn, U. Yedlins"ka and L. Polyuha, eds. Zhovkva: Misioner. (In Ukrainian)
- Dictionary of the Ukrainian language*, 1, 1907 (1958). B. Hrinchenko, uporyadnyk z dodatkom vlasnoho materialu. Kyiv: Vydavnyctvo Akademiyi nauk Ukrayins"koyi RSR.
- Dictionary of the Ukrainian language*, 1–2, 9, 1970, 1971, 1978. P. Docenko, L. Yurchuk, P. Horec"kyj, A. Buryachok, H. Hnatyuk, N. Shvydka, eds. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Drahomanov, M., 1970. Strange thoughts about Ukrainian national affair. In: I. Romanchenko, V. Lysenko, uporyadnyky. *Investigations by M. Dragomanov about Ukrainian folklore and literature. Literary and publicistic works*, 2. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Encycloaedic dictionary*, 6, 1891. I. Andreevskij, ed. Sankt-Peterburh: Izdat. Brokhauza i Efrona. (In Russia)
- Etymological dictionary of the Slavonic languages*, 4, 1977. O. Trubachëv, ed. Moskva: Nauka. (In Russia)
- Etymological dictionary of the Ukrainian Language*, 1–3, 1982, 1985, 1989. O. Mel"nychuk, red. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Fasmer, M., 1986–1987. *Etymological dictionary of the Russian Language*, 1–2. N. Oborina, ed. Moskva: Prohress. (In Russia)
- Fylyn, F., 1972. *Rising of the Russian, Ukrainian and Belorussian languages: historical dialectological essay*. Leninhrad: Izdatel"stvo Akademii nauk SSSR. (In Russia)
- Gospel of Peresop. 1556–1561 rr.*, [unpublished source]. Vernadsky National Library of Ukraine, № 15512. (In Ukrainian)
- Historical dictionary of the Ukrainian Language*, 1, 1930. Ye. Tymchenko, red. Kyiv–Xarkiv: Derzhavne vydavnyctvo Ukrayiny. (In Ukrainian)

Hontaruk, L., 1999. From the history of the Ukrainian vocabulary of the first quarter of the XVII c.: problems of borrowings (based on the D. Nalivaiko's works). In: T. Salyha, eds. *Ukrainian philology: schools, figures, problems*, 2. *Collection of scientific works of the International Conference, dedicated to the 150 anniversary of establishing the Department of Ukrainian Philology at Lviv University*. L'viv, Ukrayina. L'viv: Svit. (In Ukrainian)

Hontaruk, L., 2002. From the history of the Ukrainian vocabulary of the first quarter of the XVII c.: sprosny and its derivatives (based on the of D. Nalivaiko's works). In: O. Kupchynskiy, ed. *Linguistic Studies (conference theses)*. L'viv, Ukrayina. L'viv: NTSh. (In Ukrainian)

Hontaruk, L., 2014. Opposition "strong" – "weak" in the intercultural communication: based on the Ukrainian and Russian languages of the XIV–the first half of the XVII century. *Language and Society*, 5, pp.54–62. (In Ukrainian)

Hontaruk, L., 2015. Extra – and intralinguistic factors of influencing the Polish Language on Ukrainian in the XVI – first half of the XVII century. In: I. Bundza, Ye. Kovalevskiy, A. Kravchuk and O. Slyvynskiy, eds. *The Polish Language and Polonistic Studies in Eastern Europe: past and present. Collection of works, dedicated to the 10- anniversary of the Department of Polish Philology in Ivan Franko National University in Lviv*. L'viv, Ukrayina. Kyiv: Inko.

Isayevych, Ya., 2002. *Ukrainian Bookprinting: establishing, developing, problems*. L'viv: Misioner. (In Ukrainian)

Jagić, V., 1913. *History of rising the Church-Slavonic language*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. (In German)

Karpluk, M., 1996. *From the Polish-Rus linguistic connections: Church-Slavonic words in Polish language of the XVI c.* Warszawa: Energeia.

Karskij, E., 1930. *Ruska Pravda by the oldest edition: introduction, text, photos, explanations, index of authors and vocabulary*. Leningrad: Izdaniye Akademii nauk SSSR. (In Russian)

Kochman, S., 1975. *Polish-Russian linguistic contacts from the XVI c. till XVIII c.* Vocabulary. Opole: OTPN. (In Poland)

Kuczerski, J., 2002. Culture and stylistic function of Church-Slavonic words in Mykola Leskov's prose as a translation. V R. Lewicki eds. *Translation, Language, Culture*. Lublin: W-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, pp.113–119. (In Poland)

L'vov, A., 1965. About western slavonic words in the texts of Old Rus writings. In: Xrapchenko M., ed. *Problems of comparative philology: collection of articles, dedicated to 70 anniversary of academician V. V. Vinogradov*. Moskva: Nauka. (In Russian)

L'vov, A., 1966. *Essays on the vocabulary of the Old Slavonic texts*. Moskva: Nauka. (In Russian)

L'vov, A., 1968. Czech-Moravian vocabulary in the Old Slavonic texts. In: *Slavonic linguistics. VI International Slavonic Congress*. Praha, Czechoslovakia, avhust 1968. Moskva: Nauka. (In Russian)

L'vov, A., 1975. *Vocabulary in "Story of Ancient Times"*. Moskva: Nauka. (In Russian)

Nalyvajko, D., 1603. *Lament by the Ostrozky family over highly respected Prince Olexandr Ostrozky, military leader of Volun', who left this world* [unpublished source]. *The St. St. Cyril and Methodius National Library*, № 209. (In Ukrainian)

Nalyvajko, D., 1604. *Oktoyk (Preface)*. Zberihayet'sya u viddili ridkisnoyi knyhy L'vovskoyi naukovoji biblioteky AN Ukrayiny, shyfr II St. – 46 798. Derman". (In Ukrainian)

Nalyvajko, D., 1607a. *Medicine for human sleeping brains, and especially for hard human hearts, which are seduced with the world or some sins? By blessed Ioann Zlatoust to Ferid, the mouk* [unpublished source]. Stefanyk National Science Library, shyfr II St. – 2216. (In Ukrainian)

Nalyvajko, D., 1607b. *Medicine for human sleeping brains, and especially for hard human hearts, which are seduced with the world or some sins? By blessed Ioann Zlatoust to Ferid, the mouk. (Preface)* [unpublished source]. Stefanyk National Science Library, shyfr II St. – 2216. (In Ukrainian)

Nalyvajko, D., 1627. *Lectures in the Slovonik language by Zlatoust from Gospels conversations, selected by mouk Nalivayko* [unpublished source]. Russian State Library. (In Ukrainian)

Nimchuk, V., 1992. *Old Rus legacy in vocabulary of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)

Obnorskyj, S., 1946. *Essays on history of the Russian Standard language of the oldest period*. Akademiya nauk Soyuzs SSR. Moskva – Leninhrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Russian)

Ohiyenko, I., 1930. *The Ukrainian Standard language of the XVI c. Krekhiv Apostol of the 1560s*. Varshava: Drukarnya Synodal'na.

Rusanivs'kyj, M. and Nimchuk, V., 1983. Corretation of the Functions of the functions of the Old Rus and Old Slavonic linguistics in Kyivan Rus (XI–XIII c.). In: O. Mel'nychuk, eds. *These at the IX International Slavonic Congress*. Kyiv, Ukraina, 1983. Kyiv: Naukova dumka, pp.185–210. (In Ukrainian)

Skarga, P., 1577. *About the unity of the God's Church*. In: *Russian yistorical library, published by Archaeographic ommission, 1882*. Sankt-Peterburh: Pechatnya V. Holovina. (In Russia)

Sreznevs'kij, I., 1958. *Materials for the dictionary of the Old Rus language, 1–2*. Moskva: Hosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyx i nacional'nyx slovarej. (In Russia)

Vereshhahin, E., 1997. *Yistory of the rise of the Ancient Allslavonic Standard Language*. Moskva: Martis. (In Russian)

Vynnyk, V., Horobec', V., Karpova, V., ta in, 1983. *History of the Ukrainian Language (Lexicology and phraseology)*. V. Rusanivs'kyj, ed. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)

Vyshens'kyj, I., 1959a. *The Book by Joann monk Vishensky from saint mountain of Aphon for instructing all the Orthodox Christians, fraternal societies and all those blessed, who live in Minor Rus. B. m.n., 1588–1600 r.* In: I. Vyshens'kyj. *Works. Vydannya ta tlumachennya tekstiv I. Yer'ominym*. Kyiv, pp.41–158. (In Ukrainian)

Vyshens'kyj, I., 1959b. *This writing is called debate of the wise Catholic with the foolish Russin in the course of disputation. B.m.n., 1588–1600 r.* In: I. Vyshens'kyj. *Works. Vydannya ta tlumachennya tekstiv I. Yer'ominym*. Kyiv, pp.197–231. (In Ukrainian)

Belcarzowa, E., 1989. *Some lexical particularities of socalled Bible by Leopolda Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź*. (In Poland)

**INFLUENCE OF THE CHURCH-SLAVONIC LANGUAGE
ON THE UKRAINIAN STANDARD LANGUAGE
OF THE XVI–THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURIES:
SEMANTIC ASPECT
(based on the Damian Nalyvayko's works)**

Larysa HONTARUK

*Ivan Franko National University in Lviv
vul.Universytetska 1, Lviv, 79000, Ukraine
Department of General Linguistics
e-mail: largon905@ukr.net*

Abstract

Background: The language of the Church played significant role in the process of developing standard languages of different peoples, which is generally known fact. The article traces the role of the Church-Slavonic language in the process of developing the Ukrainian standard language of the XVI- the first half of the XVII centuries. Much attention is paid to the semantic processes in the Ukrainian language of that period, which were caused by influence of the Old-Slavonic language.

Purpose: The purpose of the analysis is investigation the factors of the Church-Slavonic influence on the developing the Ukrainian standard language of the XVI- the first half of the XVII centuries.

Results: The language of the Church among many peoples in the world play a special status role, influencing the developing different styles of the language in these societies. The important place of the Church-Slavonic language and its frequency in using in Ukraine in the XVI- the first half of the XVII centuries were caused by: a) relative understanding the Church-Slavonic language by Ukrainian population, b) desire of the authors of the religious texts to preserve lexical connection with the previous tradition, c) resistance of the Orthodox Church the Union and Catholic Church, d) translating activity of the Ukrainian cultural figures, e) special role of the Church-Slavonic words in the language-user. The influence of the Church-Slavonic language was not restricted only by the process of borrowing the words for denoting different, often religious notions, but also increased on the paradigmatic connections of the words in the Ukrainian system of language, as well as on the semantic processes in lexical-semantic groups and fields of this system. The tradition of the Old-Slavonic writings influenced D. Nalynajko's vocabulary. The processes in D.Nalynajko's works are different in their importance: they were the characteristic features of D.Nalynajko's vocabulary, but not the general trend or reflect the general processes in the Ukrainian language of that period, caused by tradition of using those lexemes in Old-Slavonic writings.

Key words: the Old-Slavonic language, the Church-Slavonic language, standard language, semantic processes, semantic structure.

Стаття надійшла до редколегії 18.10.17
Прийнята до друку 31.10.17